

نقد و بررسی

نگاهی به کتاب

رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن

○ محمد کاظم رحمتی

- Approaches to the History of the Interpretation of the Quran
- Andrew. Rippin
- clarendon press, oxford 1988.

سیمون بالیون، ژاک ژومیه و جانسن این مهم را با تمرکز بر حوزه تفسیر نگاری مصر انجام داده‌اند. بالیون حرکت تفسیرنگاری در مصر را بین سال‌های ۱۸۸۰ تا ۱۹۶۰ م. کاویده است. در این برهه مصر شاهد تولد حرکت تفسیر نگاری ادبی، تفسیر علمی و تفسیرهایی بوده است که می‌توان آنها را تفسیرهای ایدئولوژیکی نامید. ژاک ژومیه تفسیرنگاری طنطاوی (مؤلف تفسیر علمی جواهر) و المنار نوشته محمد عبده و رشیدرضا را مورد توجه قرار داده است و مقالاتی نیز در این باب منتشر کرده است. جانسن به تکمیل کار بالیون پرداخته و تفسیر نگاری در مصر را بحث و بررسی کرده است.^۵

آندرو ریپین با برگزاری سمینار «تاریخ تفسیر قرآن»، متنی را فراهم کرد که قابل جایگزینی با کتاب گلدتسیهر باشد. نتیجه برگزاری این سمینار، چاپ مجموعه‌ای حاوی چهارده مقاله با عنوان رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن، اثر مورد بحث، بوده است.

برپا کننده این سمینار، آقای آندرو ریپین، در حال حاضر یکی از بنام‌ترین قرآن‌پژوهان غربی است که از سال ۱۹۸۲ م. که دکتری خود را در علوم قرآنی دریافت کرده، تا به حال مقالات فراوانی در این حوزه نگاشته است.^۶ نگارش مدخل‌های قرآنی در دائرةالمعارف اسلام، دائرةالمعارف دین و اخلاق میرچیا الیاده و برخی دائرةالمعارف‌های دیگر از جمله فعالیت‌های وی است.^۷

در آوریل ۱۹۸۵، در دانشگاه کالگاری (Calgary) در کشور کانادا، سمیناری با عنوان تاریخ تفسیر قرآن به همت آندرو ریپین برگزار شد. داستان برگزاری این سمینار به سال‌های قبل بازمی‌گردد. در سال ۱۹۱۳ م. در دانشگاه اوپسالا سوئد (university of uppsal) از ایگناس گلدتسیهر دعوت شد تا سلسله سخنرانی‌هایی در تاریخ تفسیر ایراد کند. این سخنرانی‌ها برگزار نشد، ولی متن آنها به صورت کتاب در koranuslegung Die Richtungen der islamischen لیدن در ۱۹۲۰ م. منتشر شد. این کتاب تاکنون جانشینی به هیچ یک از زبان‌های اروپایی پیدا نکرده است و حتی در کشورهای اسلامی جایگاه ممتازی یافته و این علیرغم اشکالات جدی است که در این کتاب وجود دارد. عبدالحلیم نجار، کتاب گلدتسیهر را تحت نام مذاهب التفسیر الاسلامی به عربی ترجمه کرده و سال‌هاست که این ترجمه در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در دانشگاه‌های ایران جزء منابع درسی و امتحانی است. افراد فراوانی سعی کرده‌اند تا به نحوی این کار را تکمیل کنند. برخی در آغاز کتاب‌های خود^۸ یا به صورت تالیف مقالات مستقلی این کار را انجام داده‌اند.^۹ اما هیچ یک از این فعالیت‌ها، نتوانسته است جایگزین کتاب گلدتسیهر شود. برخی محققان نیز با توسع حوزه مطالعاتی به دوران معاصر، سعی در رفع نقایص کار گلدتسیهر در عدم توجه به مطالعات تفسیری در سده‌های اخیر داشته‌اند.

معرفی مقالات و شرکت کنندگان در سمینار

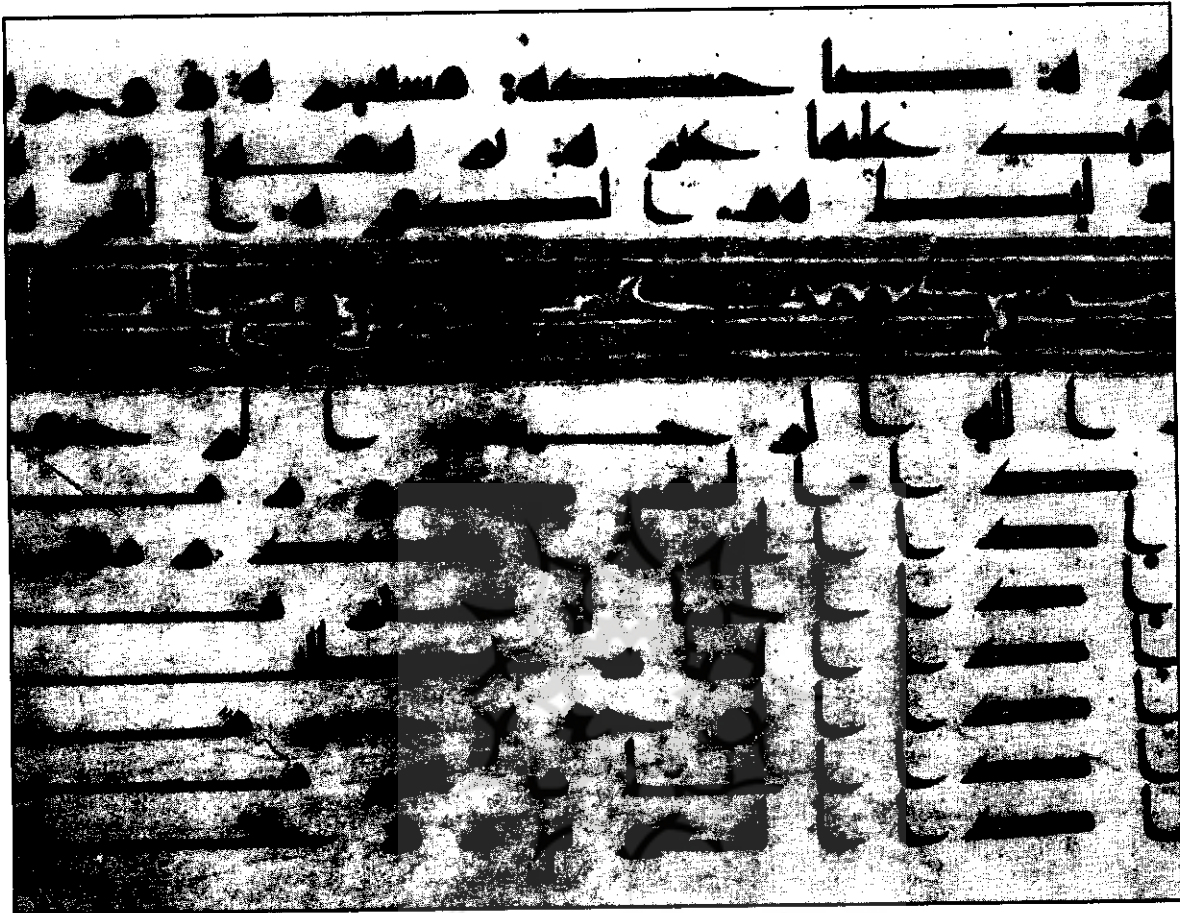
افراد شرکت کننده در این سمینار نیز جملگی از مبرزان و آشنایان با علوم قرآنی در غرب هستند. چارلز جی آدامز (Charles J. Adams) استاد در مطالعات اسلامی و مدیر پیشین مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل که درحال حاضر به تدوین کتابی درباره ابوالاعلی مودودی مشغول است و در این مجموعه مقاله‌ای درباره تفهیم القرآن، تفسیر مودودی بر قرآن، نگاشته است.^{۱۴}

ابوالاعلی مودودی (۱۹۰۳ - ۱۹۷۹ م)، سیاستمدار، عالم دینی شبه قاره، تفسیر مشهوری بر قرآن به زبان اردو به نام تفهیم القرآن نگاشته است. جلد اول این تفسیر در لاهور (۱۹۵۱ م) منتشر شده است. متن کامل تفسیر در شش مجلد همراه با متن عربی قرآن، ترجمه اردو و تفسیر همراه است. کار نگارش تفسیر از سال ۱۹۴۲ م. آغاز شد، زمانی که مودودی «جمعیت دارالاسلام» را بنیان نهاده بود. بعد از ماجرای مسجد جامع پیشاور در سال ۱۹۴۸ م. مودودی به زندان مولقان افتاد و در آنجا به تکمیل تفسیر خود پرداخت؛ کاری که سی سال به طول انجامید. ترجمه این تفسیر به زبان انگلیسی را محمد اکبر انجام داد و از سال ۱۹۶۷ م. تا ۱۹۸۴ م. در دوازده جلد کوچک منتشر شد (تا سوره احقاف)،^{۱۵} به نظر چارلز آدامز این ترجمه کاملاً دقیق است. مودودی در آغاز تفسیر خود، هدف از نگارش کتابش را تهیه متنی به اردو بیان کرده که بتواند به خوانندگان اردو زبان که آشنایی اجمالی با قرآن دارند، کمک کند تا اطلاعات بیشتری درباره قرآن به دست آورند. حرکت تفسیر نگاری در شبه قاره با فعالیت عالمی چون شاه ولی الله دهلوی، شاه عبدالقادر دهلوی، مولانا محمود حسن و مولانا اشرف علی ثناوی آغاز شده است، اما کار مودودی تفاوتی اساسی با این آثار دارد. زمانی که مودودی تفسیر خود را می‌نگاشت، حرکت‌های مختلف فکری در شبه قاره وجود داشت. سرسید احمد خان حرکت قادیانیه را پدید آورد و در تلاش برای هم‌نوایی میان علم و دین به تاویل‌گرایی با رویکردهای خاص رو آورد. عدم

مهمترین کتابی که ریپین سر ویراستاری آن را بر عهده داشته است، مجموعه‌ای از مقالات قرآنی است که به تازگی منتشر شده است.^{۱۶}

مهمترین مسئله مورد بحث در محافل علمی غربی از زمان تالیف کتاب گلد تسیهر، خاستگاه‌های تفسیر به عنوان یک رشته علمی است. این مسئله را هریس بریکلند،^{۱۷} نبیه ابوت، فؤاد سزگین و جان ونزبرو بررسی کرده‌اند. فرد لیمهاوس نیز مقاله‌ای در این موضوع در کتاب حاضر نگاشته است. پرسشی که لیمهاوس مطرح می‌کند، این است که آیا مدرکی بر درگیری پیامبر در امر تفسیر قرآن وجود دارد؟ این مسئله با تردید و شک خاورشناسان اصالتاً با معضل روبه‌رو است. بعد از بحث ابعاد مختلف مسئله، لیمهاوس در جستجوی ارائه مدرکی مستند در تاریخ حدیث است. لیمهاوس این تاریخ را با بررسی نسخه‌ای از تفسیر منسوب به مجاهد بن جبر (متوفی ۱۰۴. ق) یافته است.^{۱۸} در سی سال اخیر، سه کتاب مهم در مطالعات قرآنی منتشر شده است. این آثار عبارت‌اند از: مطالعاتی در پایپروس‌های عربی، جلد دوم: مطالعات قرآنی و حدیث (۱۹۶۷) نبیه ابوت؛ تاریخ التراث العربی، جلد اول (۱۹۶۸) فؤاد سزگین؛ و مطالعات قرآنی: منابع و روش‌های تفسیر متن (۱۹۷۷) جان ونزبرو.^{۱۹} هر یک از این آثار تأثیری برجسته‌ای از تحقیقات قرآنی نهاده‌اند. ریپین در مقدمه کتاب می‌نویسد: «روش‌های سنتی تاریخی - لغوی تحلیل قرآن، در پی بازسازی معنی اصلی متن یا مقصود مؤلف یا معنی متن در نخستین ایام است،^{۲۰} پژوهش در متون تفسیری راهی است برای فهم محظورات تفسیری قرآن».^{۲۱}

نقد ادبی یکی از مهم‌ترین موانع چنین رویکردی در مطالعات تفسیری است. در نقد رویکرد سنتی، نقادان ادبی به تاریخ مندی ماهیت این رویکردها (یعنی تلاش برای بازسازی تاریخی روند فهم وحی) اشاره کرده و چنین روشی را ذهنی و نظری معرفی می‌کنند.^{۲۲}

درباره تعاملات میان مسلمانان و مسیحیان نگاشته است. از دیگر فعالیت‌های وی، پژوهشی درباره امام جعفر صادق (ع): زندگی و زمانه و به سوی مسیحیت‌شناسی اسلامی، مطالعاتی درباره نظرات مسلمانان درباره مسیح قابل ذکر است. در این مجموعه، ایوب در مقاله‌ای با عنوان «قرآن صامت و قرآن ناطق: بررسی خوبی از اصول تحول تفسیر شیعه امامیه»، گزارشی از روند تدوین و نگارش متون تفسیری امامیه ارائه کرده است.^{۳۳} تحقیقات قرآنی خاورشناسان درباره شیعه اندک است و تمام این مطالعات به دیدگاه‌های شیعه درباره تحریف قرآن محدود است. از اواخر قرن نوزدهم میلادی با چاپ کتاب دبستان المذاهب، برخی از خاورشناسان با مینا قرار دادن برخی مطالب این کتاب مقالات چندنی نگاشتند.^{۳۴} گرچه این آثار فاقد اهمیت خاصی هستند. گلدتسمهر از این موضوع به تفصیل بیشتری سخن گفته است و همه امامیه را قائل به تحریف قرآن دانسته است.^{۳۵} در سالیان اخیر اتان کلبگر مقاله‌ای در این باره نگاشته و نکاتی در این خصوص عرضه داشته است.^{۳۶}

ایوب در مقاله خود به دیدگاه‌های امامیه در قبال قرآن اشاره

دغدغه ماندن در چهارچوب‌های اسلامی، باعث شد که حرکت سید احمد خان، واکنش‌های تندی را برانگیزد.^{۳۷} یکی دیگر از جریان‌های مهم، حرکت موسوم به «اهل القرآن» است که آغاز فعالیت آن به اواخر قرن نوزدهم میلادی باز می‌گردد. حرکت اهل القرآن، حجیت حدیث را نمی‌پذیرد و تنها متن قرآن را مبنای خود قرار داده است.^{۳۸} بعد از استقلال پاکستان، شاخه‌ای از این گروه، به رهبری غلام احمد پرویز، یکی از سرسخت‌ترین مخالفان مودودی بودند. برخلاف این حرکت، مودودی حجیت حدیث را به عنوان دومین منبع فقهی می‌پذیرد و در تفسیر خود از احادیث برای تفسیر قرآن بهره برده است.

محمود ایوب فارغ التحصیل دانشگاه آمریکایی بیروت و پنسیلوانیا که در سال ۱۹۷۵م. از دانشگاه هاروارد مدرک دکتری خود را دریافت کرده است، دیگر شرکت کننده در این نشست است. وی در حال حاضر به تحقیق در مرکز مطالعات دینی دانشگاه تورنتو کانادا اشتغال دارد و در حال آماده کردن مجموعه‌ای ده جلدی تحت نام قرآن و مفسران است که جلد اول آن در سال ۱۹۸۴م. منتشر شده است.^{۳۹} ایوب مقالات فراوانی

المجمع العلمی العربی از سال ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۵ م. که بعدها در کتاب، تاریخ فکرة اعجاز القرآن (دمشق، ۱۹۵۵ م.) منتشر شد، نکات سودمندی درباره اعجاز قرآن آورده است.^{۲۱} عبد الکریم خطیب، جلد نخست کتاب دو جلدی خود، اعجاز القرآن را به بررسی آرای قدما در این باب اختصاص داده است و در جلد دوم از عقاید خود سخن گفته است.^{۲۲}

محمد خلف الله و محمد زغلول سلام کتابی با عنوان ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن (قاهره، بی تا) منتشر کردند که اهمیت فراوانی دارند. این کتاب حاوی سه رساله درباره اعجاز قرآن است. یکی از این آثار النکت فی اعجاز القرآن نوشته رمانی است که در آن وجه اعجاز قرآن را عقیده به صرفه می‌داند. رساله دیگر این مجموعه بیان اعجاز القرآن نوشته خطابی (د ۳۸۸ ق.) است که عقیده به صرفه را نقد کرده است.^{۲۳} باقلانی (د ۴۰۳ ق.) در اثر مفصل خود، یعنی اعجاز القرآن، دیدگاه‌های متکلمی اشعری مذهب در این باب را عرضه داشته است.^{۲۴}

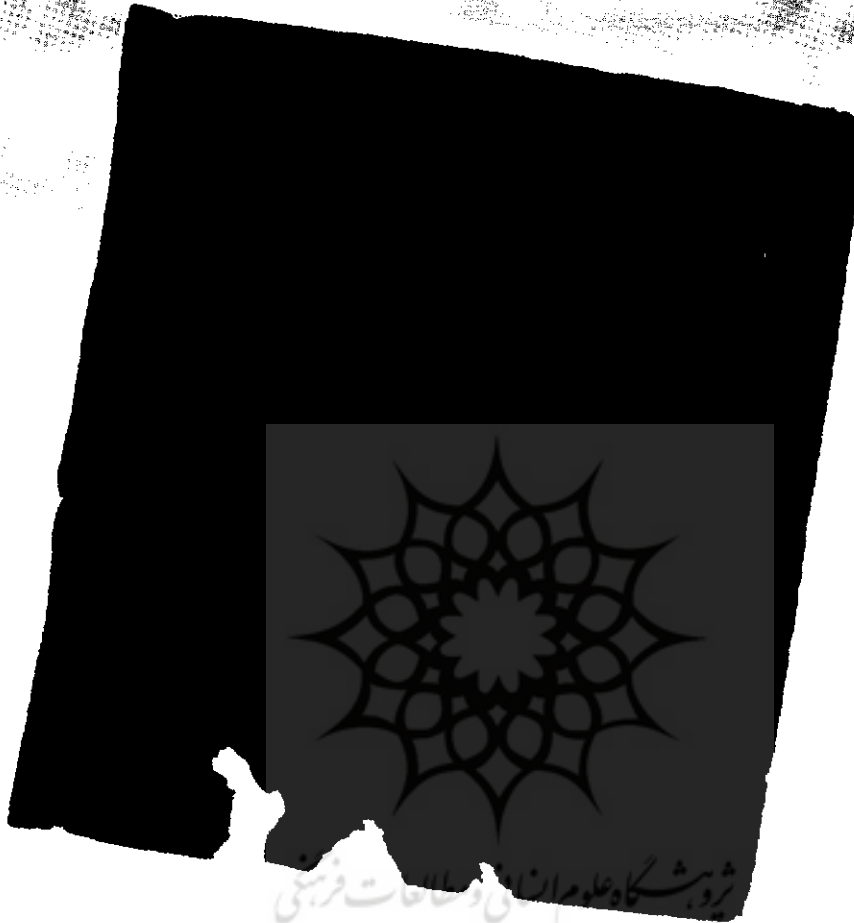
یکی دیگر از نظریات درباب اعجاز قرآن، عقیده به نظم است. براساس این دیدگاه انتخاب و ترتیب کلمات (یا چینش کلمات) وجه اعجاز قرآن است. کتاب‌هایی که با عنوان نظم القرآن نگاشته شده‌اند، ظاهراً از این موضوع بحث کرده‌اند. قدیمی‌ترین کتابی که با این عنوان می‌شناسیم، اثری نگاشته جاحظ (متوفی ۲۵۵ ق.) است. دیگر عالمانی که در این باب کتاب نوشته‌اند، سجستانی (متوفی ۳۱۶ ق.)، ابوالقاسم بلخی (متوفی ۳۲۲ ق.) و ابن اخشید (متوفی ۳۲۶ ق.) هستند. متأسفانه هیچ یک از این آثار موجود نیست. خطابی، باقلانی و قاضی عبدالجبار همدانی (متوفی ۴۱۵ ق.) در آثار خود اشاراتی در این مورد آورده‌اند. اما مهم‌ترین کتاب درباره عقیده به نظم، نگاشته عبد القاهر جرجانی (متوفی ۴۷۰ ق.)، متکلم اشعری مذهب است که عقیده به نظم را در کتاب دلائل الاعجاز بسط و شرح داده است. در کتاب دیگر وی، یعنی اسرار البلاغه نیز از این موضوع سخن رفته است.^{۲۵} فخرالدین رازی (متوفی ۶۰۶ ق.) و سکاکی (متوفی ۶۲۶ ق.) نیز از این موضوع سخن گفته‌اند. زرخشری (متوفی ۵۲۸ ق.) در اثر تفسیری خود الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل از وجه بلاغی قرآن به تفصیل سخن گفته است.^{۲۶} در هر حال توجه به این مسئله نقش مهمی در رشد و تحول علم معانی و بیان داشته است. در ادامه مقاله بُلَاطَه بررسی از موضوع با تکیه بر تالیفات عالمان مسلمان ارائه کرده است.

از جمله قرائت‌های متداول قرآن در شمال آفریقا، قرائت ورش

کرده و تفاسیر امامیه را تنها در حد ذکر نام مؤلف و کتاب معرفی کرده است، بدون آنکه تحلیلی از شکل‌گیری تفاسیر امامیه ارائه داده باشد. در بحث از اصول تفسیری در نزد امامیه به مسئله تحریف قرآن اشاره کرده و بدون ورود به این بحث، نظر شیخ طوسی، ملامحسن فیض کاشانی و مرحوم آیت‌الله خویی (ره) را بیان کرده و نظر شیعه را مبنی بر عدم تحریف قرآن بیان کرده است. نکته جالبی که در آرای تفسیری مرحوم آیت‌الله خویی وجود دارد، رد نظریه نسخ تلاوت و ابقای حکم است. نظری که مرحوم خویی، به درستی قائل به آن را معتقد به تحریف قرآن معرفی می‌کند. در آخر بحث، ایوب نمونه‌ای از تفسیر شیعه ارائه کرده و آیه ۶۷ سوره مائده را که به ماجرای غدیر خم اشاره دارد با تکیه بر تفاسیر شیعه مورد بحث قرار داده است.

«تفسیر بلاغی قرآن: اعجاز و موضوعات مربوط» نوشته عیسی. جی. بِلَاطَه از معدود مقالات قرآنی درباره اعجاز قرآن است.^{۲۷} عیسی بِلَاطَه استاد زبان عربی در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل است. عمده دل مشغولی وی شعر عربی و عهد کلاسیک و جدید است.^{۲۸} مسئله اعجاز قرآن که از آن به تحدی تعبیر می‌شود، در آثار متکلمان و لغت‌شناسان مسلمان مورد بحث قرار گرفته است. به عنوان مثال جاحظ، متکلم نامدار معتزلی (متوفی ۲۵۵ ق.)، در رساله حجج النبوه از این مسئله سخن گفته و اعجاز قرآن را چنین تبیین کرده است: کفار عرب، خداوندگاران کلام و سخن بودند، اما نتوانستند بدیلی برای قرآن عرضه کنند، اگر می‌توانستند بدون نبرد با پیامبر چنین کنند، حتماً این کار را می‌کردند. این استدلال را در دیگر آثار نویسندگان مسلمان نیز می‌توان دید. به عنوان مثال علی‌بن ربن طبری (متوفی حدود ۲۵۰ ق.) در کتاب الدین و الدوله (قاهره ۱۹۲۳ م، ص ۴۴ - ۴۵) نیز چنین استدلالی را آورده است. استدلال دیگر در اعجاز قرآن، نظر متکلم معتزلی، نظام است. وی در توجیه اعجاز بیان می‌دارد، عدم توان بشر در آوردن بدیلی برای قرآن از آن روست که خداوند ذهن آدمیان را از انجام چنین کاری بازداشته است. این عقیده طرفداران اندکی دارد و تنها کسانی چون هشام فوطی، عباد بن سلیمان و رمانی (متوفی ۳۸۶ ق.) از جمله قائلان به این عقیده هستند. این عقیده به نظریه صرفه مشهور است.

نگارش مقالات و کتاب درباره اعجاز قرآن به سال ۱۹۳۳ م. باز می‌گردد که عبدالعلیم در مقاله‌ای، مصادر مهم در این باب را معرفی کرد.^{۲۹} نیم حمصی در سلسله مقالاتی در مجله مجله

قرار گرفته است. قسطنطین با استفاده از نسخه خطی مبتدأالدنیا و قصص الانبیاء نوشته اسحاق بن بشر (متوفی ۲۰۶ ق.) که تصویری شد از بین رفته بحث خود را سامان داده است. این کتاب در دست مفسرانی چون ابن کثیر بوده است و همو در آثار خود چون البدایة و النهایة و تفسیر قرآن، از آن سود جسته است این کتاب در یک نسخه خطی در بادلیان (Bodl. Huntingtown ۲۸۸) به شماره ۳۸۸ موجود است.^{۳۶}

ب. تود لائسون (B. Todd Lawson) که مدرک دکتری خود را از دانشگاه مک گیل با بررسی تفسیر قرآن سید علی محمد باب دریافت کرده است، در مقاله‌ای با عنوان «تفسیر به مثابه وحی: تفسیر قرآن سید علی محمد باب» به بررسی آرای ابن مفسر قرآن پرداخته است. سید علی محمد باب، چهره منحرف در تاریخ شیعه است که در دوران قاجار با ادعای مهدویت، جریان منحرف بابیت را پدید آورد.^{۳۷}

فرد لیمهوس (F. Leemhuis)، استادیار رشته عربی در

است.^{۳۵} آدرین بروخت به بررسی اعتبار مرویات حفص و ورش در تاریخ روایت قرآن پرداخته است. بروخت مدرس در موضوع تمدن اسلامی و زبان عربی در دانشکده مطالعات جدید عربی در دانشگاه لیدز (Leeds) است. از جمله مقالات دیگر وی، می‌توان به نوشته «بخشی از قرآن»، احتمالاً از قرن پانزدهم در اسپانیا، اشاره نمود.^{۳۶}

«شیوه آموزش قرآن در اندونزی، بررسی از محتویات و کتاب ها»، نوشته‌ای از فریدریک م. دنی دانش آموزخته کالج کولبی - ساویر (Colby Sawyer) و دانشگاه ییل است که در حال حاضر در مرکز مطالعات دینی تورنتو اشتغال دارد.^{۳۷} تفسیر و علوم قرآنی در مالزی، یکی از حوزه‌های کم پژوهیده است که تقریباً اطلاعی درباره آن نداریم. آنتونی اچ جونز در مقاله «تفاسیر قرآنی در مالزی» به بررسی این مسئله پرداخته است.^{۳۸}

اسرائیلیات و نقش آن در تفسیر قرآن با تکیه بر ادبیات قصص القرآن «مورد توجه مناخیم قسطنطین با تکیه بر داستان آدم

نگارش یافته و آلفورد ولس آن را به انگلیسی ترجمه کرده است.
ر. ک

H. Gajje, *The Quran and its Exegesis: selected Texts with classical and modern Muslim Interpretation*, trans A. T. Welch (Berkeley, 1976), pp. 30-44; Mahmoud Ayoub, *the Quran and its Interpreters*, Vol: 1 (Albany, 1984), pp. 16-40.

این نکته را باید متذکر شد که تمام اطلاعات پی نوشت ما برگرفته از متن کتاب است. گفتنی است که متن کتاب در بنیاد دائرة المعارف (تهران) موجود است.

۲ - مشخصات کتابشناسی برخی از این مقالات چنین است:

Ilse Lichtenstadler, "Quran and Quran Exegesis", *Humaniora Islamica*, 2 (1974), pp. 3-28; M. O. A. Abdul, *The Historical Development of tafsir*, *Islamic culture*, 50 (1976), pp. 141-153; Rashid Ahmad, *Quranic Exegesis and classical tafsir*, *Islamic Quarterly*, 12 (1968), pp. 71-119.
3- J. M. S. Baljon, *Modern Muslim Koran Interpretation (1880-1960)*, (Leiden, 1961).
4 - J. Jomier, *Le Commentaire Coranique du manar. Ten dances modernes de L'exegese Coranique en Egypte* (Paris, 1954).
5 - J. J. G. Jansen, *The Interpretation of the Koran in modern Egypt* (Leiden, 1974).

محمد کاظم رحمتی، «قرآن پژوهان جهان: آندرو ریپین»،
مجله گلستان قرآن، شماره ۱۱۷ (۱۳۸۱) ص ۱۶ - ۱۸
۷ - همان، ص ۱۷
۸ - به نوشته نگارنده در مجله گلستان قرآن، شماره ۱۱۶
مراجعه شود.

9- H. Birkeland, *old muslim opposition to Interpretation of the Quran* (Oslo, 1955)
10- F. Leemhuis, Ms. 1077 *tafsir of the cairene Dar al-Kutub and Mugahid,s Tafsir*, in R. Peters, ed., *proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants* (Leiden, 1981), pp. 169-180.
11- Nabia Abbott, *studies in Arabic literary papyri*, vol: ii, *Quranic commentary and Tradition* (Chicago, 1967).
12 - Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen*

دانشگاه گرونینگن (Groningen) که بیشتر به ابعاد فقه اللغوی قرآن توجه دارد، مقاله خود، «خاستگاه و تحول اولیه سنت تفسیری» را به بحث نهاده که قبلاً از آن سخن گفتیم.^{۳۲} خانم جین دامن مک اولیف، استادیار تاریخ ادیان و مطالعات اسلامی در مرکز کلامی کندلر، دانشگاه راموری، آتلانتا گرجستان (Georgia) است. خانم مک اولیف مقالات قرآنی متعددی در باب روابط مسلمانان و مسیحیان نگاشته است. پایان نامه دکتری وی با عنوان «معتقدات مسیحیان در تفسیر قرآن، در دانشگاه تورنتو در سال ۱۹۸۴م. مورد قبول قرار گرفته و به چاپ رسیده است.^{۳۳} در حال حاضر وی به بررسی آراء و نظریات تفسیری فخر رازی اشتغال دارد. در این مجموعه وی، به مقایسه اجمالی آرای طبری و ابن کثیر پرداخته است. از مهم ترین فعالیت قرآنی مک اولیف در سالیان اخیر، ویراستاری دائرةالمعارف قرآن است که جلد اول آن منتشر شده است.

اسماعیلیه و تبحر آنها در تاویل، مسئله ای کاملاً مشهور است. اسماعیل کمال پوناوالا، متخصص و کتاب شناس برجسته اسماعیلیه در مقاله «تاویل اسماعیلیه از قرآن»، به بررسی آرای تفسیری (تاویلی ابو یعقوب سجستانی در دو کتاب الافتخار و اثبات النبوات)، قاضی نعمان بن حیون تمیمی (د ۳۶۳ ق.) و جعفر بن منصور الیمین پرداخته است.^{۳۴} داوید اس. پاور، استادیار عربی و مطالعات اسلامی دانشگاه کرنل (Cornell) که کتابی با عنوان مطالعاتی در قرآن و حدیث: شکل گیری فقه الارث (۱۹۸۶ م.) منتشر کرده، در مقاله ای به بررسی ادبیات ناسخ و منسوخ نگاری پرداخته است.^{۳۵}

آندرو ریپین که این نشست به همت وی شکل گرفته است، متون لغوی و ارتباط آنها با تفسیر را توضیح داده و بررسی خود را به این آثار اختصاص داده است. ریپین در مقاله خود از متون غریب قرآن، وجوه قرآن و مشابه نگاری سخن گفته است.^{۳۶}
ار. مارستون اسپیگت (R. Marston Speight) کاربرد حدیث در مقام تفسیر قرآن، را بر اساس صحاح سته مورد بررسی قرار داده است. در آخر کتاب، نمایه اعلام و آیات قرآنی، امکان جستجوی آسان برای خوانندگان را فراهم کرده است. بی شک، کتاب، متنی مهم برای استفاده دانشجویان علوم قرآنی خواهد بود ولی برای تاریخ تفسیر قرآن هنوز نیاز به یک متن جامع درسی محسوس است و نمی توان این اثر را جایگزین مناسبی برای کتاب گلدتسیهر دانست.

پانویست ها:

۱ - به عنوان مثال کتاب هلموت گتیه که به زبان آلمانی

18. Meaning of the Quran , trans

Muhammad Akbar (Lahore, 1967-?)

۱۹ - در مورد احمد خان به آثار زیر رجوع شود:

Daud Rahbar , sir Sayyid Ahmad Khan's

principles of Exegesis , translated from his Tahrir fi usul al tafsir , muslim world , 46 (1956), pp.

104 12, 324 35; christian Troll, Sayyid

Ahmad khan: A Reinterpretation of Muslim

Theology (New Delhi, 1978).

۲۰ - برای اهل قرآن در هند ر. ک:

Raja F.M Majid , Ghulam Jilani Barq : A

study in muslim Rationalism, unpublished MA

thesis (MCGill University , 1962)@ C.J.Adams ,

The Authority of the prophetic hadith in the Eyes

of some modern muslims , in D.P. little, e.d.,

Essays on Islamic civilization (Leiden, 1976 ,) pp.25-47.

21. Mahmud Ayoub , The Quran and its

Interpreters (1989).

۲۲ - تنها تفسیر شیعه که مورد بررسی قرار گرفته و کتابی

درباره آن منتشر شده است، تفسیر مجمع البیان نوشته فضل بن

حسن طبرسی است. ر. ک:

Musa O.A. Abdul, The Quran: shaykh

Tabarsi's commentary (Lahore , 1977).

۲۳ - به عنوان مثال بنگرید به مقاله زیر:

J.Eliash, the shiite Quran , Arabica , 16

(1969), pp. 15-24.

24. Ignas Goldziher, Die Richtungen der

islamischen koranaslegung (Leiden, 1920), pp.263

-304.

25. Etan kohlbery, some notes on the

Imamite Attitude to the Quran , in S.M stern , ed;

Islamic philosophy and the classical Tradition

(oxford , 1972), pp. 209-24.

این مقاله به قلم نگارنده به فارسی ترجمه شده و در همین

مجله به چاپ رسیده است.

۲۶ - مسئله اعجاز قرآن چندان مورد توجه محققان غربی

نبوده است. نوشته خاص در این باره، مقاله ژوزف فان اس درباره

معارضات القرآن منسوب به ابن مقفع است. ر. ک:

Josef van Ess , some fragments of the

muaradat al Quran attributed to Ibn al Muqaffa,

in wadad al Qadi , ed ., studia Arabia

et Islamica:

schrifttums, i (Leiden , 1968).

13 - John wansbrugh, Quranic studies :

sources and methods of scriptural Interpretation

(oxford , 1977).

۱۴ - به عنوان مثال این گفته ولش را در نظر بگیرید: «پیام

قرآن اساساً به محمد(ص) و معاصرانش است و ما آنچه که

می‌بایست آغاز کنیم، فهم این معنی است». ر. ک:

A. T. welch, Introduction: Quranic studies -

problems and prospects , in studies in Quran and

tafsir, issued as Journal of the America Academy of

Religion, thematic Issue , 47 (1979), supplement,

pp. 619 634, esp . p. 626 627.

15. see A. Rippin, the Quran as literature :

perils ., pitfalls and prospects , British society for

middle Eastern studies Bulletin , 10 (1983), pp. 38

47; w.c. smith the true meaning of scripture: An

Empirical Historian's Nonreductionist

Interpretation of the Quran , International Journal

of middle Eastern studies , 11 (1980), pp. 487-505.

۱۶ - برای آشنایی با نقد ادبی به مآخذ زیر رجوع کنید:

D. C. Hoy , the Critical Circle : literature and

History in contemporary Hermeneutics (Berkeley,

1978); F. Lentricchia, Aftar the new Criticism

(chicago, 1980); B. Herrnstein smith, on the

margins of Discourse. the Relation of literature to

language (chicago , 1978); F. Kermode, the

Genesis of secrecy : on the Interpretation of

narrative (cambridge , mass , 1979).

۱۷ - درباره زندگی و آرای مودودی به آثار زیر رجوع کنید:

Qazi Zulgadr siddigi , S . M. Aslam and M. M.

Ahsan A Bibliography of writings by and about

Mawlana Sayyid Abul Ala Mawdudi; in khurshid

Ahmad and Zafar Ishaq Ansari, eds., Islamic

perspectives : studies in Honour of mawlana sayyid

Abul Ala Mawdudi (leicester, 1979), pp. 3 14;

Kalim Bahadur, The Jamati Islami of Pakistan

(Lahore, 1978); charles J. Adams , The Ideology

of Mawlana Mawdudi, in Donald Smith , ed .,

South Asian Politics and Religion (Princeton,

1966) , pp. 371 397; id , Mawdudi and the

Islamic state, in John Espasito, ed., Voices of

Resurgent Islam (New York, 1983) , pp. 99 -133

- ۳۵ - تفصیل مطلب در این باب را بروخت در پایان نامه دکتری خود آورده است. ر. ک:
- Adrian Brockett, studies in two transmissions of the Quran (st Andrews university , 1984)
- 36- A . Brockett, Fragment of a Quran, probably Spanish 15 th century , Codices Manuscript , 10 (1984).
- ۳۷ - از آثار دنی می‌توان به تالیفات زیر اشاره کرد:
Frederick M. Denny , An Introduction to Islam (1985) and the Holy Book in comparative perspective (1985)
- ۳۸ - در این مورد ر. ک: مرتضی کریمی نیا، «مطالعات تفسیری در زبان‌های اروپایی»، مجله پژوهش‌های قرآنی، شماره ۲۵ - ۲۶، ص ۴۰۱ - ۴۰۲
- ۳۹ - در مورد قصص الانبیاء ر. ک:
Tilman Nagel , Die Qisas al-anbiya : Ein Beitrag zur Arabischen Literatur geschichte (B onn , 1967)
- ۴۰ - لاوسون در حال حاضر با مرکز مطالعات بهایی در آتاوا همکاری دارد.
- ۴۱ - اثر مهم قرآنی لیمهاوس، کتاب زیر است:
fred Leemhuis , The D and H stems in Koranic Arabic : A Comparative study of the Function meaning of the faala and afala forms in koranic usage (Leiden, 1977), ISBN. 9004048944.
- 42-Jane Dammen McAuliffe , perceptions of the christians in Quranic tafsir (university) of Toronto, 1984).
- ۴۳ - مطالعه مهم قرآنی پونا والا مقاله‌ای درباره تفسیر محمد عزت دروزه بر قرآن است.
- 44- David S. Powers , studies in Quran and hadith, the formation of the Islamic Law of Inheritance (university of California press , 1986).
- ۴۵ - از مشهورترین متون غریب القرآن می‌توان به کتاب تفسیر غریب القرآن نوشته ابن قتیبه (متوفی ۲۷۶ق) تصحیح احمد صقر، بیروت ۱۹۷۸ و نزهة القلوب فی غریب القرآن نوشته سجستانی (متوفی ۳۳۰ ق) اشاره نمود. کتاب الوجوه و النظائر (الاشباه و النظائر) نوشته مقاتل بن سلیمان (متوفی ۱۵۰ ق) (قاهره، ۱۹۷۵) و اصلاح الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم نوشته دامغانی (متوفی ۴۷۸ ق) از آثار معروف در این فن‌اند.
- Festschrift for Ihsan Abbas on his sixtieth Birthday (Beirut , 1981), pp. 151-163.
- ۲۷ - بلاطه کتابی به نام ساختار ادبی معنای دینی در قرآن را ویراستاری کرده است. ر. ک:
Issa J. Boullata ed., Literary structures of Religious meaning in the Quran , Curzon , 2000 ISBN. 0700712569
- 28- Abdul Aleem , Ijazul Quran (sic) , Islamic culture , 7 (1933) , pp. 64-82 , 215-233.
- ۲۹ - مجله المجمع العلمی العربی، سال ۲۷ (۱۹۵۲)، ص ۲۴۰ - ۲۶۳. ص ۴۱۸ - ۴۳۳. ص ۵۷۱ - ۵۸۶، سال ۲۸ (۱۹۵۳)، ص ۶۱ - ۷۸، و ص ۲۴۲ - ۲۵۶، و سال ۲۹ (۱۹۵۴)، ص ۱۰۴ - ۱۱۴، ص ۲۳۹ - ۲۵۱، ص ۴۱۷ - ۴۲۴، ص ۵۷۳ - ۵۷۹، سال ۳۰ (۱۹۵۵) ص ۱۰۶ - ۱۱۳، ص ۲۹۹ - ۳۱۱
- ۳۰ - عبدالکریم الخطیب، اعجاز القرآن (قاهره، ۱۹۶۴ م)، همو، الاعجاز فی دراسات القديسين، همو، الاعجاز فی مفهوم جدید این دو تحقیق تحت عنوان اعجاز القرآن: الاعجاز فی دراسات السابقين، دراسة كاشفة لخصائص البلاغة العربية و معيارها (بيروت ۱۹۷۵) و اعجاز القرآن فی دراسة كاشفة لخصائص البلاغة العربية و معيارها: الاعجاز فی مفهوم جدید (بيروت، ۱۹۷۵) تجدید چاپ شده‌اند.
- ۳۱ - از عالمان شیعه سید مرتضی (متوفی ۴۳۶ق) رساله‌ای در این باره دارد که به تازگی نسخه‌ای از آن یافت شده است.
- ۳۲ - ر. ک: اعجاز القرآن، تحقیق سید احمد صقر (قاهره ۱۹۵۴). از مطالعات انجام شده درباره کتاب باقلائی مقاله و کتاب زیر را می‌توان ذکر کرد:
آنجلیکا نویرث (angelika Neuwirth) طریقه باقلائی فی اظهار اعجاز القرآن در
Wadad al-Qazi , ed . op. cit, pp. 281-296;
J. Bouman , Le Conflit autour du coran et la solution d'al Baqillani (Amsterdam , 1959).
- ۳۳ - ر. ک: دلائل الاعجاز، تحقیق محمد عبده و محمد الشنقیطی، به کوشش رشید رضا (قاهره، ۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۲ م.). اسرار البلاغه تحقیق هلموت ریتر (استانبول، ۱۹۵۴ م.). از جمله مطالعات انجام شده درباره جرجانی ر. ک:
Kamal Abu Deeb , Al-Juajani's Theory of poetic Imagery (Warminster , 1979)
- ۳۴ - ر. ک: مصطفی الصاوی الجوبنی، منهج الزمخشری فی تفسیر القرآن و بیان اعجازه (قاهره ۱۹۵۹ م.)، احمد الحوفی، الزمخشری (قاهره ۱۹۶۶ م.) درویش الجندی، النظم فی کشف الزمخشری (قاهره ۱۹۶۹ م.).